

SHE'RIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN BIRLIGI: NAZARIY QARASHLAR

U.Sh.Qodirov¹ 

Mas'ul muallif: Qodirov Umidbek Shavkat o'g'li, Nukus davlat pedagogika instituti O'zbek adabiyoti kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi.

e-mail: Email: xonqaimi@mail.com

Accepted: 19 Avgust 2026

Published: 19 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Qodirov, U. S. SHE'RIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN BIRLIGI: NAZARIY QARASHLAR / U. S. Qodirov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 8, № 1. — B. 102–105.

1. Nukus davlat pedagogika instituti O'zbek adabiyoti kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada she'riy asarda shakl va mazmun birligi masalasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. D. Quronov, H. Umurov, I. Sulton, A. Ulug'ov, D. Rahmonova, Q. va M. Yo'ldosh kabi adabiyotshunoslarning qarashlari qiyosiy o'rganilib, ularning bir-birini to'ldiruvchi jihatlari ochib beriladi. Nazariy xulosalar Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Usmon Nosir, Abdulla Oripov va Go'zal Begim she'riyatidan olingan misollar asosida amaliy tasdiqini topadi. Tadqiqot natijasida shakl faqat mazmunni ifodalovchi tashqi vosita emas, balki mazmunni estetik jihatdan tashkil etuvchi faol poetik omil ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: she'riy shakl, badiiy mazmun, poetik uslub, adabiyot nazariyasi, ritm, obrazlar tizimi, individual uslub, o'zbek mumtoz va zamonaviy she'riyati.

ЕДИНСТВО ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ В ПОЭТИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема единства формы и содержания в поэтическом произведении в теоретическом и практическом аспектах. Проведён сравнительный анализ взглядов литературоведов Д. Куронова, Х. Умурова, И. Султана, А. Улугова, Д. Рахмоновой, К. и М. Йулдошей, выявлены их взаимодополняющие стороны. Теоретические выводы подтверждаются на примерах поэзии Алишера Навои, Захириддина Мухаммада Бабура, Усмана Насира, Абдуллы Арипова и Гузаль Бегим. В результате исследования обосновывается, что форма является не просто внешним средством выражения содержания, а активным поэтическим фактором, эстетически организующим содержание.

Ключевые слова: поэтическая форма, художественное содержание, поэтический стиль, теория литературы, ритм, система образов, индивидуальный стиль, узбекская классическая и современная поэзия.

THE UNITY OF FORM AND CONTENT IN A POETIC WORK: THEORETICAL PERSPECTIVE

Abstract. This article analyzes the unity of form and content in poetic works from theoretical and practical perspectives. The views of literary scholars D. Quronov, H. Umurov, I. Sulton, A. Ulug'ov, D. Rahmonova, and Q. & M. Yo'ldosh are comparatively examined, revealing their complementary aspects. Theoretical conclusions are substantiated through examples from the poetry of Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Usmon Nosir, Abdulla Oripov, and Go'zal Begim. The study demonstrates that poetic form is not merely an external means of expressing content, but an active poetic factor that aesthetically organizes content.

Keywords: poetic form, artistic content, poetic style, literary theory, rhythm, system of images, individual style, Uzbek classical and modern poetry.

Kirish. Badiiy adabiyot inson tafakkuri va estetik dunyoqarashining eng mukammal ifoda shakllaridan biridir. Adabiy asarning badiiy qiymatini belgilovchi asosiy omillar sifatida uning shakli, mazmuni hamda uslubi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, she'riyatda shakl va uslub o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular muallifning individual poetik tafakkurini namoyon etadi. Chunki she'riy matnning badiiy ta'sir kuchi ko'p jihatdan aynan ritmik tashkil etilish, poetik sintaksis, obrazlilik tizimi hamda til vositalarining estetik funksiyasi orqali namoyon bo'ladi. Shu sababli adabiyotshunoslik tarixida she'riy shakl va badiiy uslub masalalari deyarli barcha nazariy maktablar tomonidan turlicha talqin etilgan hamda har bir davrning ilmiy– estetik qarashlari asosida yangi mazmun bilan boyitilgan.

Ushbu maqolaning maqsadi - she'riy asarda shakl va mazmun birligi masalasini nazariy jihatdan tizimlashtirish hamda bu birlikning o'zbek mumtoz va zamonaviy she'riyati namunalari qanday namoyon bo'lishini aniqlashdir. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: shakl va mazmun kategoriyalarining nazariy talqinlarini tizimlashtirish; ushbu kategoriyalarning badiiy ijod jarayonida namoyon bo'lish qonuniyatlarini aniqlash; nazariy xulosalarni mumtoz va zamonaviy she'riyat namunalari asosida amaliy tekshiruvdan o'tkazish.

Metodlar.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. Qiyosiy– tipologik tahlil metodi - she'riy shakl va mazmun masalasiga oid oltita nazariy manba (D. Quronov, D. Quronov/Z. Mamajonov/M. Sheraliyeva lug'ati, A. Ulug'ov, H. Umurov, I. Sulton, D. Rahmonova, Q. Yo'ldosh va M. Yo'ldosh) o'zaro qiyoslanib, ularning bir– birini to'ldiruvchi jihatlari aniqlandi.

2. Tarixiy– nazariy tahlil metodi - shakl va mazmun kategoriyalarining rus formal maktabi, strukturalizm, poststrukturalizm kabi turli ilmiy yo'nalishlardagi talqinlari tarixiy izchillikda ko'rib chiqildi.

3. Matnni yaqindan o'qish (close reading) metodi - tanlangan she'riy namunalar (Navoiy, Bobur, Usmon Nosir, Abdulla Oripov, Go'zal Begim) vazn, qofiya, radif, badiiy san'atlar va obrazlar tizimi darajasida tahlil qilindi.

4. Sintez metodi - nazariy xulosalar bilan amaliy (matniy) tahlil natijalari birlashtirilib, umumlashtiruvchi xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqot manbalari:

Nazariy manbalar: D. Quronovning "Adabiyot nazariyasi asoslari" (2018) va hammualliflikdagi "Adabiyotshunoslik lug'ati" (2010); A. Ulug'ovning "Adabiyotshunoslik nazariyasi" (2008); H. Umurovning "Adabiyotshunoslik nazariyasi" (2004); I. Sultonning "Adabiyot nazariyasi" (2005); D. Rahmonovning monografiyasi (2024); Q. va M. Yo'ldoshning "Badiiy tahlil asoslari" (2016); shuningdek O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (2005).

Badiiy (empirik) material: Alisher Navoiyning "Kecha kelgumdur debon..." g'azali, Zahiriddin Muhammad Boburning bayti, Usmon Nosirning "Yurak, sensan mening so'zim" she'ri, Abdulla Oripovning to'rtligi va Go'zal Begimning zamonaviy she'riy namunasi.

Natijalar.

1. Shakl va mazmun kategoriyalarining nazariy talqinlari

D. Quronov ta'kidlashicha, adabiyotshunoslikda "shakl" va "mazmun" tushunchalariga nisbatan bir qator muqobil yondashuvlar mavjud: rus formal maktabi vakillari "mazmun" o'rniga "material" atamasini qo'llashni taklif etsa, Y.M. Lotman bu juftlikni "struktura" va "ideya" kategoriyalari bilan, strukturalistlar "belgi" va "ma'no", poststrukturalistlar esa "tekst" va "mazmun" tushunchalari bilan almashtirishni ma'qul ko'radilar [5, 134– b.].

D. Quronov, Z. Mamajonov, M. Sheraliyeva tomonidan tayyorlangan Adabiyotshunoslik lug'atida ta'kidlanishicha, shakl va mazmun - har qanday voqelikning ikki uzviy tomoni bo'lib, shakl narsaning bevosita idrok etiladigan tashqi ko'rinishi, mazmun esa o'sha shakl orqali anglashiladigan ichki mohiyatdir; bu ikkisi bir– biridan ajralmas holda mavjud bo'ladi [6, 58– b.].

O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida shakl "mazmunning mavjudlik tarzini, uni tashkil qilgan unsurlar va jarayonlar orasidagi o'zaro bir– biri bilan ichki hamda sirdagi olam bilan bog'lanish yo'sinini anglatadigan tushuncha" sifatida, mazmun esa "ko'zda tutilgan obyektning aynan shu narsa– hodisa ekanligini tayin etadigan va shaklning mavjudligi, taraqqiyoti va o'zgarishiga sabab bo'ladigan unsur– jarayonlarning yig'indisi" sifatida ta'riflanadi [13, 156– b.].

Bu qarashni adabiyotshunos A. Ulug'ovning quyidagi ta'rifi ham to'ldiradi: "Har bir narsa– hodisa o'ziga xos shakl va mazmunga ega. Shakl va mazmun narsa va hodisa mavjudligining namoyon bo'lish tarzidir. Ular bir– biri bilan mustahkam bog'liqdir" [9, 48– b.].

H. Umurov fikricha, badiiy asarda mazmun va shakl tabiiy - yasama emas - tarzda bir– biriga mos kelgandagina asar yaxlitligi yuzaga keladi; mazmun g'oyaga, shakl esa badiiylikka bo'ysunsa– da, faqat ular bir– biriga singib ketgandagina haqiqiy badiiy asar vujudga keladi [10, 100– b.].

Akademik I. Sulton mazkur masalaga badiiy ta'sirchanlik mezoni asosida yondashadi: mazmunning yetakchi o'rin tutishi shaklning ahamiyati kamligini bildirmaydi - faqat yuqori badiiy shaklda ifodalangan mazmunga o'quvchiga ta'sir ko'rsata oladi; muallif bu birlikni "bir qushning ikki qanoti"ga o'xshatadi [8, 142– b.].

D. Rahmonova ta'kidlashicha, shakl ma'lum darajada barqarorlik xususiyatiga ega bo'lib, uning o'zgarishi tayyorgarlik, ijtimoiy talab yoki ijodkor istagi natijasida yuzaga keladi; shaklni zo'rma– zo'raki o'zgartirish quruq shakllilikka olib keladi va o'zini oqlamaydi [7, 7– b.].

Q. Yo'ldosh va M. Yo'ldosh fikricha, adabiy asar mazmunini uning mohiyati, shaklini esa shu mohiyatning namoyon bo'lish tarzi sifatida tushunish mumkin - mazmun ijodkorning voqelikka bo'lgan fikriy va hissiy munosabatini ifodalaydi [12, 121– b.].

Olib borilgan qiyosiy tahlil natijasida olti olimning qarashlari muammoni olti xil, bir– birini to'ldiruvchi darajada yoritishi aniqlandi: Quronov - nazariy– tarixiy, Umurov - ijodiy– amaliy, I. Sulton - estetik– ta'sirchanlik, Ulug'ov - umumfalsafiy, Rahmonova - tarixiy– dinamik, Q. Yo'ldosh va M. Yo'ldoshlar esa individual– ijodkor nuqta nazaridan.

2. Mumtoz she'riyatda shakl va mazmun uyg'unligining matniy tahlili

Alisher Navoiyning mashhur g'azalidan olingan bayt:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro kelmadi,

Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi. [3, 15– b.]

Tahlil natijasida aniqlandiki, baytda takrorlanayotgan "kelmadi" radifi (fe'l turkumiga mansub sodda radif) mazmunni semantik jihatdan kengaytiradi. Bayt aruz vaznida yozilgan bo'lib, radifning barqarorligi baytning ritmik monandligini ta'minlaydi, bu esa mazmundagi umidsizlik kayfiyatini ohangdorlik orqali kuchaytiradi.

Zahiriddin Muhammad Boburning bayti:

Xating aro uzoring sabza ichinda lola,

Ul chashma purxumoring loladagi g'azola. [1, 53– b.]

Tahlil shuni ko'rsatdiki, birinchi misradagi "uzoring sabza ichinda lola" tashbehi mufassal namunasi bo'lsa, ikkinchi

misradagi "loladagi g'azola" isti'ora san'atiga misol bo'ladi. "Sabza", "lola", "g'azola" obrazlarining o'zaro uyg'unligi tashqi bezak emas, balki yor husnining estetik konsepsiyasini yaratadi: "sabza" yoshlik va hayotiylikni, "lola" go'zallikni, "g'azola" esa noziklik va nafislikni anglatadi.

3. XX asr o'zbek she'riyatida individual uslub tahlili natijalari

Usmon Nosir lirikasidan namuna:

Yurak, sensan mening sozim,

Tilimni nayga jo'r etding.

Ko'zimga oyni berkitding,

Yurak, sensan ishqibozim. [11, 3– b.]

Tahlil natijasida she'r barmoq vaznida yozilgani, qofiya sxemasi abba (qamrab oluvchi qofiya) tarzida qurilgani aniqlandi: 1 va 4– misralar ("sozim"/"ishqibozim") hamda 2 va 3– misralar ("etding"/"berkitding") o'zaro qofiyalanadi. "Yurak"ka qilingan murojaat (xitob san'ati) personifikatsiya bilan uyg'unlashib, lirik qahramonning ichki kechinmalarini ochiq ifodalash imkonini beradi.

Abdulla Oripov she'riyatidan namuna:

Goh butoqqa, goh gulga qo'nar,

Tinim bilmas sayroqi qushcha.

Nechun bahor seni rom etgan,

Qayda eding bahor kelguncha. [4, 14– b.]

Birinchi misradagi "goh...goh..." takrori qushning bezovta harakatini ritmik jihatdan kuchaytirsa, oxirgi ikki misradagi ritorik savol lirik qahramonning ichki ikkilanishini sintaktik darajada ifodalaydi. "Sayroqi qush" poetik ramz sifatida inson qalbining izlanish holatini ifodalaydi.

4. Zamonaviy she'riyatda shaklning yangi imkoniyatlari

Go'zal Begim she'riyatidan namuna:

Qo'limda baxtning kalitini burasam,

Uchib ketar qanotsiz qushlar. [2, 10– b.]

Tahlil shuni ko'rsatdiki, "qanotsiz qushlar"ning uchishi - mantiqiy jihatdan bir – biriga zid tushunchalarning yonma-yon qo'yilishidan hosil bo'lgan paradoks san'atining namunasidir. "Kalit" obrazi erkinlik yoki imkoniyat ramzi sifatida, "qushlar" esa cheklangan orzu– intilishlar ramzi sifatida talqin qilinishi mumkin. Shoira an'anaviy tasvir usullaridan voz kechib, assotsiativ tafakkurga asoslangan poetik shaklni yaratadi.

Muhokama. D. Quronov tomonidan keltirilgan nazariy qarashlar shakl va mazmun masalasining adabiyotshunoslik tarixida turli metodologik yondashuvlar asosida talqin etilganini ko'rsatadi. Bizningcha, bu qarashlar zamonaviy poetik tahlilda shakl va mazmunni qarama– qarshi emas, balki bir– birini to'ldiruvchi kategoriyalar sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, zamonaviy o'zbek she'riyatini tahlil qilishda formalistik yondashuvning o'zi yetarli bo'lmay, poetik shaklning semantik funksiyasini ham hisobga olish talab etiladi.

Formalizm, strukturalizm va poststrukturalizm vakillari ushbu kategoriyalarni turlicha izohlashga intilgan bo'lsalar– da, ularning barchasini birlashtiruvchi jihat badiiy asarning ichki tuzilishini ilmiy asosda anglashga bo'lgan intilishidir. Shu nuqtai nazardan qaralganda, zamonaviy adabiyotshunoslik shakl va mazmunni qarama– qarshi hodisalar sifatida emas, balki badiiy tafakkurning yagona estetik tizimini tashkil etuvchi o'zaro bog'liq kategoriyalar sifatida baholaydi.

Uch nazariy yondashuvni solishtirsak: Quronov shakl– mazmunni nazariy kategoriya, Lug'at va Ensiklopediya umumfalsafiy– ta'rifiy, Ulug'ov esa umumfalsafiy qonuniyat sifatida talqin qiladi - bu yondashuvlar bir– birini to'ldirib, muammoni turli darajada yoritadi. Agar Quronov muammoni nazariy maktablar evolyutsiyasi nuqtai nazaridan yoritsa, Umurov uni badiiy ijod qonuniyatlari nuqtai nazaridan, ya'ni shakl– mazmun uyg'unligining amaliy namoyon bo'lishi orqali izohlaydi. Agar Umurov mezon sifatida shakl– mazmunning tabiiy monandligini olsa, I.Sulton bu monandlikning natijasi - o'quvchiga ko'rsatiladigan estetik ta'sirni mezon qilib qo'yadi. Agar Quronov, Umurov va Ulug'ov shakl– mazmun birligini statik kategoriya sifatida tahlil qilgan bo'lsa, Rahmonova masalaga tarixiy– dinamik nuqtai nazardan yondashadi. Agar yuqoridagi olimlar shakl– mazmun birligini umumnazariy yoki tarixiy tekislikda ko'rgan bo'lsa, Q.Yo'ldosh va M.Yo'ldoshlar masalani individual ijodkor shaxsi darajasiga tushiradi.

Tahlil qilingan poetik namunalar shuni ko'rsatdiki, shakl va mazmun uyg'unligi turli davr va adabiy– estetik yo'nalishlarga mansub ijodkorlar she'riyatida o'ziga xos poetik vositalar orqali namoyon bo'ladi. Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ushbu uyg'unlik aruz tizimi, qofiya, radif hamda ramziy obrazlar vositasida yuzaga chiqsa, Usmon Nosir va Abdulla Oripov lirikasida individual poetik tafakkur, emotsional sintaksis hamda falsafiy mushohada ustuvorlik kasb etadi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida esa Go'zal Begim poetikasida assotsiativ tafakkur, paradoksal obrazlar va ramziy ifoda usullari shaklning yangi estetik imkoniyatlarini namoyon etadi.

Mazmun faqat leksik birliklar orqali emas, balki poetik shaklning ritmik va kompozitsion vositalari yordamida ham yuzaga chiqmoqda. Bu holat shaklning mazmunni estetik tashkil etuvchi faol unsur ekanligini tasdiqlaydi. Demak, poetik shakl mazmunning falsafiy qatlamini yuzaga chiqarishda faol estetik vosita vazifasini bajaradi.

Xulosa. Shu tariqa tadqiqot natijasida quyidagi aniq xulosalarga kelindi:

1. Poetik shakl har bir tarixiy davrda o'ziga xos texnik vositalar (aruz - barmoq - assotsiativ tuzilma) orqali yangilanib borgan, biroq uning mazmunni estetik jihatdan tashkil etuvchi faol vazifasi barcha davrlarda saqlanib qolgan.

2. Shakl va mazmunni alohida– alohida emas, balki yagona poetik tizim sifatida tahlil qilish - xususan, vazn, qofiya,

radif va badiiy san'atlarni mazmun bilan bog'liq holda o'rganish - she'riy matnning badiiy mohiyatini ancha chuqurroq anglashga imkon beradi.

3. Individual poetik uslub aynan shakl va mazmunning ijodkorga xos tarzda uyg'unlashuvi natijasida shakllanadi, bu esa bir xil mavzuning turli shoirlar ijodida mutlaqo boshqacha badiiy ko'rinishga ega bo'lishini izohlaydi.

Kelgusi tadqiqot istiqbollari. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu masalani zamonaviy o'zbek she'riyatining boshqa vakillari (masalan, erkin she'r namunalari) misolida kengroq o'rganish, xususan, vazn tizimidan voz kechilgan she'riy shakllarda mazmun- shakl uyg'unligining qanday ta'minlanishini tahlil qilish istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Бобур, З. М. Ҳар кимки вафо қилса / З. М. Бобур. — Тошкент : Янги авлод, 2003. — 53 б.
- [2] Гўзал Бегим. Учаётган япроқ сояси / Гўзал Бегим. — Тошкент : Ёзувчи, 2002. — 10 б.
- [3] Навоий, А. Оразин якҷоч кўзумдин / А. Навоий. — Тошкент : Zabardast Media, 2023. — 15 б.
- [4] Орипов, А. Танланган асарлар. I жилд / А. Орипов. — Тошкент : Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. — 14 б.
- [5] Қуроноф, Д. Адабиёт назарияси асослари / Д. Қуроноф. — Тошкент : Навоий университети, 2018. — 134 б.
- [6] Қуроноф, Д. Адабиётшунослик луғати / Д. Қуроноф, З. Мамажонов, М. Шералиева. — Тошкент : Akademnashr, 2010. — 58 б.
- [7] Раҳмонова, Д. Тавалло ижодида поэтик шакл, мазмун ва образ янгиланиши тамойиллари : монография / Д. Раҳмонова. — Тошкент : Bookmany Print, 2024. — 7 б.
- [8] Султон, И. Адабиёт назарияси / И. Султон. — Тошкент : Ўқитувчи нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. — 142 б.
- [9] Улуғов, А. Адабиётшунослик назарияси / А. Улуғов. — Тошкент : Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008. — 48 б.
- [10] Умуров, Ҳ. Адабиётшунослик назарияси / Ҳ. Умуров. — Тошкент : А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2004. — 100 б.
- [11] Усмон Носир. Юрак, сенсан менинг сўзим / Усмон Носир. — Тошкент : Янги аср авлоди, 2018. — 3 б.
- [12] Йўлдош, Қ. Бадий таҳлил асослари / Қ. Йўлдош, Қ. Йўлдош М. — Тошкент : Камалак, 2016. — 121 б.
- [13] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. — Тошкент : Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2005.